Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

Analyzing the Role of Lexical Stress in the Semantic Distinction of Different Types of "Mā" in the Holy Qur'an

Seyyed Heydar Far'e Shirazi

Associate professor, Department of Arabic, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. E-mail: shirazi@pgu.ac.ir

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 21 April, 2025
Received in revised form 27 June, 2025
Accepted 14 Agust, 2025
Published online 23 September, 2026

Keywords:
Holy Qur'an, Lexical stress, Phonetic length, Word intonation, Semantic distinction, Types of mā.

Abstract

This study aims to examine the role of lexical stress in distinguishing among the meanings of different types of "ma" (negative, relative, interrogative, infinitival, conditional, and exclamatory) in the Holy Qur'an. It investigates the phonetic status of this feature and its influence on the interpretation of Qur'anic verses, particularly in contexts involving multiple possible meanings. The study adopts a descriptive–analytical and comparative approach centered on lexical stress. The data were collected through library research using authoritative Qur'anic commentaries and classical and modern phonetic texts. The data analysis was performed through a comparison of eight semantic-phonetic pairs. The analytical criteria included stress intensity, intonation patterns (rising/falling), phonetic duration, and pause position. The approach involved comparing the rules of Qur'anic recitation with those of modern linguistics. The findings classify the different forms of "ma" into two main phonetic groups: primary and secondary. The primary group comprises the negative "ma", characterized by the strongest stress and longest pause, the exclamatory "ma", characterized by high stress, prolonged duration, and falling intonation, and the interrogative "ma", characterized by moderate stress and rising intonation. The secondary group includes the relative, conditional, infinitival, intensive, and redundant forms, with the infinitival form exhibiting the weakest stress. The distinction between the negative and relative forms is reflected in the transfer of stress to the relative clause, while the distinction between the interrogative and exclamatory forms is manifested in the degree of prolongation and final intonation. Distinguishing the relative form from the infinitival form is primarily based on syntactic rules, although the weaker stress of the infinitival form can also serve as a useful indicator. Lexical stress, together with pausing and duration, plays a decisive role in distinguishing the meanings of different types of "ma" and becomes particularly prominent in contexts involving multiple possible meanings. However, in certain syntactically unambiguous structures, modifying the stress merely results in disrupted expression. By expanding interpretive perspectives, this study emphasizes the need for interdisciplinary research integrating phonetics and Qur'anic interpretation and demonstrates that reconsidering the stress system can contribute to a deeper understanding of the phonetic rhetoric of the Qur'an.

Cite this article: Far'e Shirazi, S.H. (2026). Analyzing the Role of Lexical Stress in the Semantic Distinction of Different Types of "Mā" in the Holy Qur'an. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 99-118. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22897.4019

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22897.4019

Extended Abstract

Introduction

Stress, as one of the suprasegmental features of spoken language, plays a fundamental role in distinguishing concepts and conveying different meanings in religious texts. Lexical stress, defined as the relative prominence given to a particular word in relation to the surrounding words within a sentence, can have a significant impact on the accurate or inaccurate interpretation of Qur'anic expressions. The word "mā" (ما) in the Holy Qur'an, owing to its diverse semantic and grammatical functions including negative, relative, interrogative, infinitival, conditional, and exclamatory uses, is a particular example of the influence of stress on meaning. Although previous studies have extensively examined the syntactic structure and functions of "mā", its phonological characteristics and the role of lexical stress in differentiating its various meanings have received rather limited scholarly attention. Accordingly, the present study adopts a descriptive-analytical and comparative approach to re-examine the degrees of the stress associated with the different functions of "mā" in Qur'anic sentences and to clarify their effects on semantic interpretation. The study further introduces a framework for the levels of phonetic prominence associated with "mā" and investigates the role of pausing and phonetic lengthening in determining the intended meanings of Qur'anic verses.

Methodology

The present study adopts a descriptive-analytical and comparative approach, focusing specifically on lexical stress rather than syllabic stress in the context of the verses of the Holy Qur'an. The research data comprise a range of Qur'anic examples in which the word mā (ما) occurs with different grammatical and semantic functions. The data were collected through library-based research, drawing on authoritative Qur'anic commentaries, including the works of Ṭabarsi, Alousi, Ṭabaṭabai, Zamakhshari, and Farra', as well as classical and contemporary works on Arabic grammar and phonetics and recent scholarly articles addressing Qur'anic phonetics. The data were analyzed through the comparative examination of eight semantic-phonetic pairs including negative mā versus relative mā, negative mā versus interrogative mā, negative mā versus infinitival mā, interrogative mā versus exclamatory mā, interrogative mā versus infinitival mā, relative mā versus infinitival mā, relative mā versus conditional mā, and relative mā versus interrogative mā. The analytical criteria include the strength and degree of stress, the intonation contour (rising or falling), the duration and extent of phonetic lengthening, and the position of pauses within the sentence structure. The study employs an integrative approach that brings together the classical accounts of phonetic principles, particularly those in the works of Qur'anic reciters (qhorrā) and grammarians, with contemporary linguistic analyses. This approach makes it possible to systematically examine the relationship between prosodic features and the various meanings and functions of mā in Qur'anic discourse.

Findings

a) General hierarchy of stress levels in mā

The findings show that the word mā can be classified into two main prosodic groups. The first group, characterized by strong to moderate stress, includes negative, exclamatory, and interrogative mā, having the highest, moderately high, and moderate levels of stress, respectively. The second group, characterized by weak to very weak stress, includes relative, conditional, infinitival, assertive, and

additional mā. Among these forms, negative mā carries the strongest stress and is associated with the longest pause, whereas infinitival mā takes the lowest level of stress.

b) Distinction of negative mā and relative mā

Negative mā is characterized by primary stress, an initially rising intonation contour, and a relatively extended pause. Relative mā, by contrast, receives secondary or non-primary stress and is typically accompanied by a mid-to-low intonation contour, with the primary stress shifting to the following relative clause. In examples such as "وَما أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حافِظينَ", the absence of stress on mā may result in an interpretation different from its negative function, potentially leading to a relative clause. Similarly, in the verse "لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَما عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ", two different realizations of mā, one with stronger stress associated with negation and the other with weaker stress associated with a relative or infinitival function, can lead to different interpretations of the verse.

c) Distinction of negative mā and interrogative mā

Negative mā is generally characterized by a faster rate of articulation, stronger stress, and falling final intonation. Interrogative mā, in contrast, tends to exhibit rising final intonation and moderate stress, signaling the expectation of a response. In the verse "فَما تُغْنِ النُّذُرُ", both negative and interrogative interpretations may be proposed on the basis of differences in stress and intonation.

d) Distinction of negative mā and infinitival mā

Infinitival mā occupies the lowest stress level, with primary prominence placed on the verb. In the verse "وَما كانُوا بِآياتِنا يَجْحَدُونَ", assigning primary stress to mā rather than to the verb may incorrectly suggest a negative interpretation. Likewise, in "لِتُنْذِرَ قَوْماً ما أُنْذِرَ آباؤُهُمْ", stronger stress on mā may support a negative sense, whereas greater prominence on the verb is consistent with an infinitival interpretation.

e) Distinction of interrogative mā and exclamatory mā

Both interrogative and exclamatory mā instances may receive relatively strong stress, but they differ in their patterns of phonetic realization. Exclamatory mā is characterized by greater phonetic lengthening and falling final intonation, whereas interrogative mā is generally realized with more natural duration and rising final intonation. In the verse "فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ", the interrogative interpretation ("What has made them patient in the face of the Fire?") and the exclamatory interpretation ("How patient they are!") can be differentiated partly through variations in phonetic lengthening and stress.

f) Distinction of interrogative mā and infinitival mā

Interrogative mā carries greater stress prominence than infinitival mā. In the expression "بِما غَفَرَ لِي رَبِّي", stronger stress on mā relative to the verb may support an interrogative interpretation, whereas weaker stress on mā, accompanied by greater prominence on the verb, is consistent with an infinitival interpretation.

g) Distinction of relative mā and infinitival mā

Relative mā carries weaker stress than the following relative clause but stronger stress than infinitival mā. Nevertheless, the distinction between these two functions is determined primarily by syntactic and grammatical criteria and cannot be established solely on the basis of stress. Prosodic features, therefore, serve as supporting rather than independent criteria in distinguishing the two forms.

h) Distinction of relative mā from conditional mā

Conditional mā generally carries stronger stress than relative mā. Its intonation pattern tends to remain relatively level across mā and the conditional verb, followed by a rise at the end of the conditional

clause and a fall in the apodosis. Relative mā, by contrast, is associated with a falling-rising-falling intonation pattern. In the verse "عَلَّمَ الْإِنْسانَ ما لَمْ يَعْلَمْ", assigning greater prominence to mā rather than to the verb could incorrectly suggest a conditional interpretation, implying that the act of teaching is contingent upon what the human being did not know.

Conclusion

The findings of the present study demonstrate that, although lexical stress does not consistently have phonemic status in Arabic, it can play an important role in distinguishing the meanings and functions of the various forms of mā in the Holy Qur'an. Within the proposed hierarchy of prosodic prominence, negative mā characterized by the strongest stress and the longest pause, exclamatory mā characterized by prominent stress and greater phonetic lengthening, and interrogative mā characterized by moderate stress and a rising intonation contour form the principal prosodic group. In contrast, relative, conditional, infinitival, assertive, and additional mā constitute the subordinate prosodic group, exhibiting weak to very weak levels of stress, with infinitival mā occupying the lowest level. Nevertheless, the precise identification of certain forms, particularly relative and infinitival mā, depends primarily on syntactic rules and contextual indications. Therefore, stress alone cannot provide a sufficient basis for distinguishing between them.

The findings also indicate that other suprasegmental features, particularly pausing and phonetic lengthening, have complementary and reinforcing functions in establishing these distinctions. A relatively long pause may reinforce the negative interpretation of mā, whereas excessive lengthening beyond its natural duration may contribute to the expression of exclamation and emphasis. In contexts where the syntactic and semantic structure of a verse permits more than one interpretation, particularly in verses containing verbs of perception or cognition, stress may have a more prominent role in resolving semantic ambiguity. However, in syntactically unambiguous constructions, such as mā occurring after illā (إلّا) or in constructions involving mā + laysa/lā ,(ما + ليس/لا) a change in stress generally results in a disruption of natural pronunciation and phonetic fluency rather than in a change or distortion of meaning.

Overall, the present study demonstrates that examining the patterns and hierarchy of stress in the Holy Qur'an can contribute to a more comprehensive understanding of the semantic dimensions of Qur'anic discourse and provide deeper insight into its phonetic and rhetorical features. The findings further highlight the value of interdisciplinary approaches that integrate phonetics, prosody, Arabic grammar, and Qur'anic exegesis in the study of meaning and interpretation in Qur'anic texts.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

واکاوی قدرت «تکیه واژگانی» در تمایز معنایی انواع مختلف «ما» در جملات قرآن کریم

سید حیدر فرع شیرازی

دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. رایانامه: shirazi@pgu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:
قرآن کریم، تکیه واژگانی، طول صوتی (کشش آوایی)، آهنگ واژه، تمایز معنایی، انواع «ما».

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف واکاوی نقش تکیه واژگانی در تمایز معنایی انواع گوناگون «ما» (نافیه، موصوله، استفهامیه، مصدریه، شرطیه و تعجبیه) در قرآن کریم انجام شده است تا جایگاه آواشناختی این مؤلفه و تأثیر آن بر تفسیر آیات، به‌ویژه در بافت‌های چندمعنایی، بررسی شود.

روش پژوهش: این جستار با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی و تطبیقی و بر پایه تکیه واژگانی صورت گرفته است. داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای از تفاسیر معتبر و متون آواشناختی کهن و نوین گردآوری و با مقایسه هشت زوج معنایی ـ آوایی تحلیل شدند. معیارها شامل شدت تکیه، الگوی آهنگ (صعودی/نزولی)، کشش آوایی و جایگاه درنگ بود و رویکرد پژوهش، تطبیق قواعد تجویدی با زبان‌شناسی جدید است.

یافته‌ها: «ما» در دو بسته صوتی اصلی و فرعی رتبه‌بندی می‌شود. بسته اصلی شامل نافیه (قوی‌ترین تکیه و بیشترین درنگ)، تعجبیه (تکیه بلند با کشش طولانی و آهنگ نزولی) و استفهامیه (تکیه متوسط با آهنگ صعودی) است. بسته فرعی شامل موصوله، شرطیه، مصدریه (ضعیف‌ترین تکیه)، کافه و زائده می‌شود. تمایز نافیه از موصوله در انتقال تکیه به صله، و تفاوت استفهامیه از تعجبیه در میزان اطاله و آهنگ پایانی نمود می‌یابد. تشخیص موصوله از مصدریه بیشتر مبتنی بر قواعد نحوی است، هرچند تکیه ضعیف‌تر مصدریه راهگشاست.

نتیجه‌گیری: تکیه واژگانی به همراه درنگ و کشش، نقشی تعیین‌کننده در تمایز معانی انواع «ما» دارد و در سیاق‌های چندمعنایی برجسته‌تر می‌شود؛ اما در برخی ساختارهای نحوی قطعی، تغییر تکیه تنها به اختلال بیانی منجر می‌شود. این پژوهش ضمن گسترش افق‌های تفسیری، بر ضرورت پژوهش‌های میان‌رشته‌ای آواشناسی و تفسیر قرآن تأکید دارد و نشان می‌دهد که بازخوانی نظام تکیه‌ای به درک عمیق‌تر از بلاغت آوایی قرآن یاری می‌رساند.

استناد: : فرع شیرازی، سید حیدر. (۱۴۰۵). واکاوی قدرت «تکیه واژگانی» در تمایز معنایی انواع مختلف «ما» در جملات قرآن کریم، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۱۱۸-۹۹.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22897.4019

ناشر: دانشگاه میبد.

© نویسندگان.

۱. طرح مسئله

زبان‌ها دارای پدیده‌هایی هستند. این پدیده‌های زبانی بر دو گونه‌اند: اول برش‌پذیرها یا پدیده‌های زنجیری که در زنجیره گفتار قرار می‌گیرند. دوم پدیده‌های زنجیری که بر روی زنجیره گفتار هستند نه در زنجیره، به نام زبَرزنجیری یا ویژگی‌های نوای گفتار[1]. واحدهای زبرزنجیری، واحدهایی آوائی هستند که پس از برش زنجیره گفتار و تعیین واحدهای زنجیری، در هیچ‌یک از جایگاه‌های زنجیره گفتار قرار نمی‌گیرند. مهم‌ترین واحدهای زبرزنجیری عبارت اند از: «آهنگ»، «تکیه» و «درنگ».

تکیه یا همان فشار صوتی، یکی از مؤلفه‌های زبرزنجیری و یکی از زیرشاخه‌های آواشناسی در زبان گفتار است که همراه با طول، درنگ و آهنگ، نقش به سزائی در تمایز معنایی و توازن آوایی ایفا می‌کند. تکیه در سبک‌های صوتی قرآن کریم قدمتی دیرینه دارد که از طریق راویان و اقراء قاریان در علم قرائت زبان به زبان نقل شده است با اینکه پژوهش‌های مختلفی از نظر تکیه در ساختارهای مختلف «ما» به رشته تحریر درآمده، ولی همچنان زوایای دیگر این موضوع نیازمند کنکاش‌های علمی و تطبیقی در حوزه گفتاری زبان قرآن است. آنچه بر اهمیت این پژوهش می‌افزاید، تمرکز برخی از تحقیقات اخیر در بررسی و تحلیل صوتی انواع مختلف «ما» در سطح جمله به زبان عربی است که بر همین اساس، این پژوهش تلاش دارد، با واکاوی داده‌های علمی، پرتوی جدید از کاکرد گفتاری و شنیداری آیات را از منظر تکیه واژگانی به زبان فارسی معرفی کند تا مخاطبان وحی در قرائت از آن بهره گیرند.

بنابراین، موضوع مورد نظر این پژوهش، تکیه واژگانی است که در سطح واژگان یک جمله قرار می‌گیرد که از دو منظر «واجی» و «آوایی» اثرگذار است. تکیه واژگانی سطحی بالاتر از تکیه هجایی است که برجستگی هجاهای یک واژه را نسبت به یکدیگر در همان واژه می‌سنجد. رویکرد و هدف اصلی این مباحث بازخوانی و خوانش جدیدی از تمایزهای معنایی و ساختاری جملاتی است که یکی از عناصر اصلی آن، واژه «ما» باشد که نسبت به واژگان پیرامونی خود، در ادا گوناگون می‌شود. قاعده‌مند کردن زیر و بمیِ انواع مختلف «ما» کار دشواری است، به خصوص اینکه در حوزه آوایی قرآن کریم، ضرورت چندانی در توسعه علمی و عملی آن دیده نشده است.

این پژوهش درصدد پاسخگویی به چند پرسش است:

۱. واژه «ما» که یک واژه تک هجایی است، چه مرتبه‌ای از مراتب تکیه نسبت به واژگان پیرامونی دارد؟

۲. تکیه واژگانی چه تأثیری بر تمایز معنایی ساختارهای ترکیبی «ما» دارد؟

۳. نقش کشش (طول) بر تحولات معنایی نوع «ما» چگونه خواهد بود؟

افق این پژوهش نشان می‌دهد که واژه «ما» با توجه به معانی مختلف آن، درجاتی مختلف از شدت و ضعف تکیه در سطح جملات قرآن کریم خواهد داشت، ضمن اینکه علاوه بر تمایز آوایی، در ساختارهای مختلف «ما» تمایز معنایی نیز ایجاد خواهد کرد و در این تحول معنایی، مقدار کشش صوتی «ما» نیز تأثیرگذار خواهد بود.

۲. پیشینه پژوهش

در موضوع آواشناسی «ما» در زبان عربی و به‌ویژه در قرآن کریم، منابع کمی وجود دارد. بخش عمده‌ای از این منابع که قدیمی هستند، به انواع «ما» در قرآن کریم از نظر ساختار نحوی یا صرفی پرداخته‌اند که ضرورتی برای بیان آنها به جهت محدودیت حجم مقاله دیده نمی‌شود؛ اما از نظر آوایی، چند مقاله در دسترس است که در ادامه با ذکر مشخصات محتوایی آن، معرفی می‌شود.

ـ مقاله «تکیه و کارکرد آن در گزینش عناصر واژگانی در ترجمه قرآن کریم» از مجید صالحی (۱۳۷۶)، در مجله ترجمان الوحی

1. Prosody

چاپ شده است؛ ولی مطالبی که نسبت به پژوهش حاضر قابل استفاده باشد، ندارد.

ـ مقاله «اصول «ما» في القرآن الكريم مع دراسة تطبيقية على سورة يس» از ابراهيم بن سعيد الدوسري (۲۰۰۳) که در مجله پژوهشی علوم انسانی ملک فیصل، ج ۴، شماره اول، به رشته تحریر درآمده است. نویسنده در این مقاله، به وجوه اختلاف تفسیری برخی از انواع «ما»، از جهت وقف و ابتدا به تمایز معنایی برخی از انواع «ما» و در سیاق عبارت آیات در سوره یس می‌پردازد.

ـ مقاله «النبر في القرآن الكريم» از سیدحسن ارباب (۲۰۰۹) که در مجله دراسات دعوية، شماره ۱۷ به چاپ رسیده است. این مقاله ضمن مباحثی کوتاه درباره اهمیت و اثر مفهوم‌شناسی تکیه، محور اصلی بحث را درباره اثر مفهومی تکیه به‌عنوان یک عامل صوتی بر روی انواع «ما» در قرآن کریم قرار داده است. حوزه کارکرد تطبیقی سیدحسن ارباب، بدون اینکه تمایزی بین آن دو قائل شود و یا مؤلفه‌های دیگر را در نظر بگیرد، بیشتر تکیه واژگانی است که در این پژوهش به مواردی از آن استناد شده است.

ـ مقاله «ماءات القرآن الكريم، أداؤها ودلالتها» از مصطفی مسیردی (۲۰۱۷)، مجله التعليمية، الجزائر، ج ۴، شماره ۱۱ چاپ شده است. این مقاله به چند نمونه مختصر از تمایز معنایی «ما» ـ و نه همه انواع آن ـ از نظر آهنگ جمله پرداخته است.

مقاله «اثر التنغيم في توجيه معنى ما» نوشته بدر عبد العزيز مجر المرشدی (۲۰۱۹) در مجله الآداب دانشگاه ملک سعود است که ضمن اشاره به نظرات سیبویه، فراء، ابن جنی و ابن هشام در این حوزه، به تأثیر تنغیم (آهنگ) در مثال‌هایی چون تفاوت «ما»ی استفهام و نفی و تعجب و تفاوت بین «ما»ی نفی و موصوله از دیدگاه تکیه واژگانی (آهنگ جمله) بیان می‌کند. در متن مقاله حاضر ارجاعاتی به آن داده شده است.

ـ مقاله قدرت «تکیه هجایی در تغییر معانی واژگانی قرآن کریم» از سیدحیدر فرع شیرازی (۱۴۰۱) که در مجله آموزه‌های قرآنی دانشگاه علوم اسلامی رضوی چاپ شده است. موضوع این مقاله، به ویژگی‌های تمایزی تکیه در سطح واژگان می‌پردازد (و نه در سطح جمله) و شواهد آن را از قرآن کریم ارائه می‌دهد، با این استثنا که ساختار خاص واژه «ما» را در بر نمی‌گیرد.

این مقاله به ویژگی‌های تمایزیِ تکیه در سطح واژگان میپردازد (و نه در سطح جمله) و شواهد آن را از قرآن کریم ارائه می‌دهد، با این استثنا که ساختارِ خاصِ کلمهٔ «ما» را در بر نمی‌گیرد.

با وجود اینکه مطالبی در خصوص آهنگ کلامی «ما» نوشته شده است، برآیند این پژوهش، واکاوی و خوانشی جدید از تکیه واژگانی با رویکرد درنگ و طول از مؤلفه‌های زبرزنجیری است.

۳. مباحث نظری تکیه واژگانی

در این بخش به تعریف و تأثیر تکیه واژگانی و اهمیت و مراتب آن در سطح جمله پرداخته می‌شود. همچنان که درباره مؤلفه طول (کشش) و ایفای نقش آن در تمایز معنایی، گذری کوتاه خواهیم داشت.

۳-۱. تکیه واژگانی و اهمیت آن

تکیه[1] در زبان عربی همان نَبْر و در لغت به معنای بلندی و برجستگی صداست (ازهری، ۱۴۲۱، ج۱۵، ص ۱۵۵) که به‌طور عام از آن به «فشار صوتی» تعبیر می‌شود. تکیه می‌تواند از نوع تکیه هجایی و در سطح هجاهای یک واژه باشد که برجستگی یکی از هجاهای واژه را از نظر شنیداری نسبت به دیگر هجاها متمایز می‌نماید (ر.ک: شیرازی، ۱۴۰۱، ص۱۹۷)؛ اما موضوع مورد نظر این

1. Stress.

پژوهش، تحلیل معنایی «تکیه واژگانی» در سیاق جمله و بالاتر از آن در چند جفت عبارت است که اصطلاحاً «آهنگ و نواز» گفته می‌شود. تکیه واژگانی که از آن تعبیر به تکیه کلامی یا تکیه جمله نیز می‌شود، «برجسته ساختن یکی از عناصر جمله نسبت به عناصر دیگر آن است» (خزاعی فر، ۱۳۸۳، ص۳۱).

به عبارتی، تکیه واژگانی همان تکیه در سطح واژگان یک جمله و نه در سطح هجاهای یک واژه است؛ به‌گونه‌ای‌که همراه با مؤلفه‌های دیگر تنغیم، از جمله درنگ و طول، تمایز معنایی ایجاد کند. البته، تکیه واژگانی منحصر به برجسته‌سازی یک عنصر یا واژه در جمله نیست؛ بلکه گاهی ممکن است به تناسب نوع احساس و تأکید خواننده متن، تکیه به‌طور همزمان، بر چند عنصر اجرا شود. اهمیت واجی و فونیمی تکیه در بسیاری از شواهد قرآنی اثبات‌شدنی است؛ همان‌گونه که اهمیت تکیه واژگانی در روایتی از امام رضا(ع) در تفسیر یکی از آیات، ملموس و مشهود است؛ آنجا که مأمون از امام رضا(ع) سؤال می‌کند: «ای فرزند رسول خدا! مگر شما معتقد نیستید که انبیاء عصمت دارند، پس چرا خداوند در قرآن کریم از حضرت ابراهیم(ع) نقل می‌کند که چون ستاره، ماه و خورشید را دید، گفت: این پروردگار من است: ﴿**قالَ هذا رَبِّي**﴾ (انعام: ۶/ ۷۶)؟ حضرت در پاسخ فرمودند: «عَلَى الْإِنْكَارِ وَ الِاسْتِخْبَارِ لَا عَلَى الْإِخْبَارِ وَ الْإِقْرَار» (ر.ک: حویزی، ۱۴۱۵، ج۱، ص۷۳۵)؛ یعنی جمله «هذا رَبِّي» خبری و مثبت نیست؛ بلکه پرسشی و بر اساس انکار خبر است. در این جمله، هیچ‌گونه علامت نگارشی مثل علامت سؤال (؟) و هیچ اثری از ادوات استفهام وجود ندارد. تنها چیزی که مفهوم جمله را پرسشی می‌کند، نوع آهنگ جمله است که با آهنگ افتان، شروع و با آهنگ خیزان، تمام می‌شود؛ برعکس جمله خبری که با آهنگ خیزان در «هذا» شروع می‌شود و با آهنگ افتان در «ربِّی» تمام می‌شود. از این دست شواهد در تحلیل آوای معنایی عبارات قرآنی فراوان مشاهده می‌شود که در بخش‌های مختلف به آن اشاره خواهد شد. پژوهش‌های تطبیقی نشان می‌دهد که موضوع تکیه واژگانی در توسعه معنایی آیات اهمیت ویژه‌ای دارد؛ ضمن اینکه باعث فصاحت و بلاغت آوایی در ایجاز می‌شود.

۳-۲. تمایز آوایی و معنایی در تکیه واژگانی

در یک تقسیم‌بندی کلی، تکیه واژگانی به لحاظ اینکه چه تأثیری بر حوزه معنایی یا ساختار آوایی دارد، به تمایز آوایی و تمایز معنایی تقسیم می‌شود که شرح آن در ادامه می‌آید.

۳-۲-۱. تمایز آوایی

تکیه واژگانی که یکی از عوامل فراگفتاری است، گاهی صرفاً تأثیر غیر واجی (فونیمی) دارد و رعایت نکردن آن، در سبک آوایی جمله به اختلال آوایی منجر خواهد شد و ممکن است تأثیری بر معنا یا اختلال معنایی نداشته باشد. شواهد این نوع تمایز آوایی در قرآن کریم فراوان است که در اینجا به دو نمونه اشاره می‌شود. در آیه ﴿**فَما رَبِحَتْ تِجارَتُهُمْ وَ ما كانُوا مُهْتَدِينَ**﴾(بقره: ۲/ ۱۶) تکیه یا عدم تکیه بر واژه «ما» تأثیری بر تغییر معنای جمله در «ما»ی نافیه ندارد؛ چون سیاق عبارت، احتمال معنای دیگری را نمی‌رساند؛ ولی برای وضوح معنا بهتر است، تکیه بر «ما» قوی‌تر از تکیه بر فعل بعد از آن باشد (ارباب، ۲۰۰۹، ص۲۶). همچنین، در آیه ﴿**فَلَمَّا أَضاءَتْ ما حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِم**﴾(بقره: ۲/ ۱۷)، تکیه اصلی بر «حَوْلَهُ» قرار می‌گیرد و «ما» اسم موصول، تکیه‌ای ضعیف دارد؛ ولی به هرحال، حتی اگر محل تکیه جابجا شود، معنای آن ثابت و تغییر نمی‌کند» (ارباب، ۲۰۰۹، ص۲۶). بنابراین، هر تکیه‌ای معناساز نیست؛ هرچند که ممکن است تمایز معنایی ایجاد کند و تمایز آوایی، زمانی است که با ادای نادرست، از سلاست آوایی و روان‌بودن کلام بکاهد؛ ولی تأثیر چندانی بر تحول معنایی نداشته باشد که در این حالت، به فصاحت یا عدم فصاحت در ادا تعبیر می‌شود.

۲-۲-۳. تمایز معنایی

تحول معنایی یا خلق معانی چند سویه، مهم‌ترین اثر تکیه در سطح جمله است؛ خواه این تحول معنایی، صحیح و بر مبنای ادای درست باشد یا اینکه با ادای نادرست تحول معنایی نادرست و خلاف مراد سیاق گفتار ایجاد کند. تکیه واژگانی صرفاً با واژگان پیرامونی مورد تحلیل قرار می‌گیرد و امکان یا عدم امکان درنگ و زیر و بمی آهنگ کلام نیز بر آن تأثیر دارد. شواهد زیادی در این زمینه وجود دارد که در اینجا به نمونه‌ای از آن اشاره می‌شود. آیه ﴿**الَّذي يُؤْتي مالَهُ يَتَزَكَّى**﴾(لیل: ۹۲/ ۱۸)؛ یعنی کسی که مالش را می‌بخشد تا پاک و پیراسته شود. وجوه محتمل آوایی «مالَهُ» بر اساس تکیه و درنگ به شرح زیر است:

۱. الَّذي يُؤْتي ـ مالَهُ يَتَزَكَّى (بدون درنگ)

در این حالت، «مالَهُ» یک واژه اسمی بدون درنگ و «ما» حرف مبنا و جزء ساختار اسمی است و به عنوان مفعول فعل «يُؤْتي» قرار می‌گیرد.

۲. الَّذي يُؤْتي (ما + لَهُ) يَتَزَكَّى (همراه با درنگ و تکیه اصلی بر «له»)

در این حالت، تکیه اصلی(قوی‌تر) بر «لَهُ» و تکیه غیر اصلی(ثانوی) بر «ما» با آهنگ افتان خیزان (ما + لَهُ) می‌شود، موصول و صله که به عنوان مفعول فعل«يُؤْتي» تلقی می‌شود.

۳. الَّذي يُؤْتي+ «ما»+ لَهُ يَتَزَكَّى (همراه با درنگ و تکیه اصلی بر «ما»)

در این حالت، تکیه اصلی بر «ما» و تکیه ضعیف‌تر بر «لَهُ» با آهنگ خیزان افتان، همراه با دو موقعیت امکان درنگ، یکی در پایان جمله «الَّذي يُؤْتي» و دیگری درنگ بعد از واژه «ما» که در این صورت با تلقی «ما»ی استفهامیه معنا چنین می‌شود: «کسی که می‌بخشد، چگونه خود را تزکیه می‌کند» و اگر تکیه واژگانی «ما» با کشش و قدرت بیشتری از مقدار تکیه استفهامیه باشد و از «لَهُ» با درنگ فاصله افتد، احتمال «ما»ی تعجبیه و یا نافیه را تقویت می‌کند.

۳-۲-۳. مراتب صوتی «ما» در تکیه واژگانی

همه انواع «ما» به عنوان یک واژه تک‌هجا تکیه‌بر هستند؛ اما نسبت به عناصر محیطی جمله، نوسانات مختلفی دارند تا آنجا که ممکن است در سطح جمله، از قوی‌ترین تا ضعیف‌ترین نوع تکیه واژگانی برخوردار باشند. بنابراین، در تکیه واژگانی، عناصر یک جمله از نظر قوت و ضعف تکیه، یکسان نیستند و یکی از این عناصر، ممکن است «ما» باشد که از این قضیه مستثنا نیست. در جملاتی که یکی از انواع «ما» در آن حضور دارد، بر اساس شدت و ضعف و جانمایی تکیه تفاوت معنایی وجود خواهد داشت. مقریان و مشایخ قرائت از قدیم به برخی از مراتب تکیه‌ای «ما» اشاراتی داشته‌اند، «بدین ترتیب که بالاترین تکیه (فشار صوتی) به «ما»ی نفی و «ما»ی جحد داده‌اند. سپس در درجه‌ای پایین‌تر، «ما»ی تعجب و استفهام را لحاظ کرده‌اند. آنگاه نوبت به انواع دیگر «ما» می‌رسد که عموماً تکیه ضعیف‌تری در سیاق کلام دارند» (دوسری، ۲۰۰۳، ص۱۲۸) .

سمرقندی از جمله کسانی است که به زیر و بمی صدا و اثرگذاری آن در معنا پرداخته و تا حدودی به نظام آوایی و آهنگ کلام در دوره معاصر نزدیک بوده است. وی در کتاب «روح المريد في شرح العقد الفريد في علم التجويد» در قصیده لامیه خود (العقد الفريد)، سه نوع «ما» یعنی جحد و نفی و استفهام را با تکیه بلند تا متوسط تعریف کرده و بقیه را در بسته صوتی تکیه‌های ضعیف معرفی می‌کند. او می‌گوید:

اذا «مـا» لِنفْي أو لِجَحْـدٍ فَصَــوْتَهَـا اژ　　**فَعَنْ وَلِلِاسْــتِفْهَـامِ مَكِّنْ وَعَـدِّلَا**

وَفِي غَيْرِهَا اخْفِضْ صَوْتَهَا، وَالّذِي بِـ«مَا» شَبِيهٌ بِمَعْنَاهُ فَقِسْهُ لِتَفْضُلا[1]

برخی در شرح ابیات بالا، مراتب تکیه را در جمله‌ای مانند «ما قلت» چنین توضیح داده‌اند که چون صدا با «ما» بلند شود، فهمیده می‌شود که «ما»ی نافیه است و اگر صدا پایین باشد، مشخص می‌شود که خبریه است و اگر صدا بینابین باشد، استفهامیه می‌شود. این قاعده در هر کلام و هر زبانی جاری است (غانم قدوری، ۲۰۰۴، ص۲۴۶) و مقصود از جمله خبریه همان «ما»ی موصوله است که به تکیه پایین‌تر از توسط معنا می‌شود. این مراتب در ابیاتی دیگر متعلق به سعد الغامدی نیز نقل شده است، آنجا که می‌گوید:

فَالصَّوْتَ فَارْفَعْهُ بِلا تَعَدِّي في النَّفْيِ، ثمَّ قَدْ أتَى مِنْ بَعْدِ

تَعَجُّبٌ وَ دُونَهُ اسْتِفْهَامُ في غَيْرِهِنَّ الرَّفْعُ لا يُرامُ[2]

(غامدی، ۱۴۳۰، ص۱، نسخه برخط)

در این ابیات، بالاترین حدّ تکیه برای نفی تعریف شده است که باید «بلا تعدّی»، یعنی بدون تجاوز از حد ادا شود. مراتب بعدی تکیه را با قوّتی کم‌تر به «ما»ی تعجّب و در نهایت، به «ما»ی استفهام تخصیص می‌دهد و بقیه انواع «ما» را بدون تکیه معرفی می‌کند، مثلاً در آیه ﴿**وَ ما لِيَ لا أَعْبُدُ الَّذي فَطَرَني**﴾ (یس:۳۶/ ۲۲) با اینکه تکیه اصلی بر «ما» و غیر اصلی بر (لِیَ) قرار می‌گیرد، ولی به هرحال، «مرتبه تکیه بر «ما»ی استفهام پایین‌تر از قوّت تکیه‌ای است که بر «ما»ی نافیه و یا تعجب قرار می‌گیرد (دوسری، ۲۰۰۳، صص۱۱۸-۱۱۹) .

بنابراین، در یک قاعده کلی باید گفت، دو بسته صوتی از مراتب آوایی «ما» قابل تعریف است؛ یکی اینکه مرتبه آوایی «ما» از سطح متوسط به بالا باشد که اصطلاحاً به آن «هجای تکیه‌بر» گفته می‌شود که اغلب می‌تواند تکیه اصلی را در سیاق داشته باشد. این بسته صوتی تکیه‌بر شامل انواع «ما»ی نفی، جحد، تعجب و استفهام می‌شود. بر اساس این قاعده، مرز آوایی متوسط به «ما»ی استفهامیه داده می‌شود و پایین‌تر از این حدّ را به بقیه انواع «ما» مثل شرطیه، موصوله، کافه، مصدریه، زائده و ... تعلق می‌گیرد که از نظر آوایی ضعیف یا خیلی ضعیف توصیف می‌شود. به همین جهت، این فرض وجود دارد که مرتبه آوایی تکیه، زمانی که در «ما»، از متوسط به بالا باشد، احتمال معانی مشترک نفی و استفهام و یا تعجب را خواهد داشت؛ مانند ﴿**ما أَغْنى عَنْهُ مالُهُ**﴾ (مسد: ۱۱۱/ ۲) که محتمل معانی چندسویه مانند استفهام و نفی را دارد که هرکدام به جهتی صحیح است؛ اما اگر از نظر صوتی، اختلاف مرتبه تکیه بین قوی و ضعیف باشد، احتمال تعدد معنایی صحیح و مشترک، منتفی می‌شود؛ مانند «ما» در آیه ﴿**وَ ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرارِ**﴾ (آل عمران: ۳/ ۱۹۸) که اسم موصول است و برای اینکه موصول باقی بماند، لازم است تا تکیه بر «ما» ضعیف اجرا شود و تکیه قوی به واژه «خیر» (هجای اول) ـ خبر مبتدا ـ منتقل شود و اگر برعکس عمل شود و تکیه قوی بر «ما» و تکیه ضعیف بر «خیر» پیاده شود، معنا تغییر پیدا کرده و در این صورت، «ما» نافیه می‌شود که این معنا در این آیه مراد نیست» (یوسف الخلیفه، ۱۹۷۳، ص۲۵).

۳-۲-۴. تمایز معنایی طول یا اطاله

۱. ترجمه: «هرگاه واژه «ما» برای نفی یا جحد بیاید، فشار صوتی را بالا ببر، و برای «ما»ی استفهامیه تکیه را در حدّ میانه و با قوّت بیان کن، و درباره انواع دیگر «ما»، تکیه را ضعیف‌تر از حد وسط (میانه) قرار بده. همچنین، در مواردی که مانند «ما» فشار صوتی بر آن اثرگذار است، این قیاس را داشته باش. (مواردی که در ابیات بعدی ذکر می‌شود، از جمله تفاوت تکیه صوتی بین لای نفی و نهی و بین صیغه اَفعل تفضیل و غیر تفضیل و امثال آن)».

۲. بالاترین حدّ تکیه را (بدون تجاوز از حدّ متعارف) برای «ما»ی نافیه قرار بده. سپس در مرتبه بعد، به «ما»ی تعجّب، و کمی پایین‌تر از آن به «ما»ی استفهام. در انواع دیگر «ما»، فشار صوتی مطلوب نیست (بی تکیه است).

یکی از مؤلفه‌های زبرزنجیری، کشش یا دیرش (دیرند) است که در زبان‌شناسی عربی، از اصطلاح «طول»[1] (فادیة فاروق، ۲۰۱۷، ص۲۰۸) و با تعابیر «استمرارية»[2] یا «کمیة»[3] هم یاد می‌شود که هرسه به یک معنا اشاره دارند (احمد مختار، ۱۹۹۷، ص۲۳۳). غالباً طول به جای کمیت به‌کار می‌رود (تمام حسان، ۱۹۹۰، ص۱۵۷) و «مقصود از طول یا کششِ یک واحد صوتی، مدت زمانی است که یک یا چند عضو از دستگاه تکلم در محل وضعیت مشخصی برای تولید یک صدای مشخص قرار بگیرد» (عبد الرحمن ایوب، ۱۹۶۸، ص۱۴۸). به عبارتی، «طول به مدت زمانی که برای ادای واحدهای صوتی واج‌ها، هجاها، واژه‌ها و گفتارها صرف می‌شود و قابلیت تغییر داشته و تنوع پذیر است، اطلاق می‌شود» (احمد مختار، ۱۹۹۷، ص۲۳۳).

مؤلفه طول از قدیم در علم قرائت و تجوید، جایگاه زبانی داشته است و در علم تجوید اصطلاحاً به آن «مدّ» گفته می‌شود. طول یا کشش «می‌تواند طبیعی یا اکتسابی باشد. طول طبیعی به کشش‌هایی گفته می‌شود که به چگونگی نطق مرتبط باشد و طول اکتسابی نشأت گرفته از مؤلفه‌های خارجی مثل تکیه و آهنگ است» (خولی، ۱۹۹۰، ص۲۰۷). در همین راستا، واژه «ما» به عنوان یک مصوت بلند، به اندازه دو حرکت (یک الف) کشش طبیعی دارد و اگر مقدار این کشش از طول به اطاله برسد، به تناسب مقدار اطاله، معانی جدیدتری القاء می‌شود. وجه تفاوت طول و اطاله در این است که «طول، مدت زمان طبیعی است و اگر مدت زمان تولید صدا بیش از مقدار معمول و به عمد باشد، «إطاله»[4] گفته می‌شود» (فادیة فاروق، ۲۰۱۷، ص۲۲۰). عوامل مختلفی در مقدار کشش واحدهای صوتی تأثیر دارد که از جمله آنها، مقدار تکیه است؛ چون «صدای تکیه‌دار طولانی‌تر از صدای بی‌تکیه است» (خولی، ۱۹۹۰، ص۲۰۸).

با همین مدل از تعریف اطاله در تحولات واجی (فونیمی) باید گفت، واژه «ما» با اطاله امکان معنای تعجب و شگفتی را در «ما»ی تعجبیه می‌رساند یا اینکه در نهایت، تأکیدی بر مضمون نفی در «ما»ی نافیه می‌تواند باشد و یا حتی ممکن است برای مبالغه و فراتر از آن باشد؛ زیرا «از خصوصیات عرب این بود که برای مبالغه در نفی چیزی، از مد استفاده می‌کردند» (احمد فلاح، ۲۰۱۵، ص۵۶).

در آیه ﴿**وَ ما أَدْراکَ ما يَوْمُ الْفَصْلِ**﴾ (مرسلات: ۷۷/ ۱۴)، واژه «ما» به تناسب تنوع آوایی، معنایی دو سویه را القاء می‌کند که ممکن است هرکدام بر دیگری برتری داشته باشد. اگر مقدار کشش همان طول طبیعی باشد، معنای نفی می‌دهد و اگر همراه با اطاله باشد، در این صورت معنایی فراتر از نفی، یعنی استفهام در معنای انکار و ناآگاهی مخاطب نسبت به روز جدایی با تأکید و مبالغه‌ای خاص بیان می‌شود. در واقع، این اطاله در تکیه، «نفی هر گونه علم به موضوع را نشان می‌دهد» (احمد فلاح، ۲۰۱۵، ص۵۶). بنابراین، در قرائت آوایی چنین ساختارهایی از ترکیب «ما»، درستی و تنوع قرائت بر مبنای تکیه، موجب توسع معنایی آیات خواهد شد.

۴. مباحث تطبیقی تکیه واژگانی

واکاوی اثرگذاری تکیه در شواهد قرآنی، اهمیت آوامعنایی تکیه و آهنگ را بیش از پیش برجسته می‌سازد. به همین جهت در ادامه،

1. Length
2. Duration
3. Quantity
4. Lengthening

به وجه ممیزی تکیه در گونه‌های مختلفی از انواع «ما» پرداخته می‌شود تا قواعد عام حاکم بر این مقوله روشن شود.

۴-۱. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ی نافیه و موصوله

از قواعد اختصاصی آوامعنایی «ما»ی نافیه این است که نسبت به انواع مختلف دیگر «ما»، قوی‌ترین تکیه (فشار صوتی) را دارد به گونه‌ای که در موقعیت‌های متعدد کلامی، تکیه اصلی را نسبت به واژگان پیرامونی دارا می‌باشد و چون از تکیه‌ای قوی برخوردار است؛ بنابراین، با آهنگی خیزان شروع شده و موقعیت درنگ در آن، به نسبت انواع دیگر «ما» گسترده‌تر و واضح‌تر است؛ اما در «ما»ی موصوله، چون از تکیه‌ای غیر اصلی و از آهنگی متوسط به پایین برخوردار است، این قضیه تا اندازه‌ای بر عکس است؛ به‌گونه‌ای که تکیه اصلی به صله آن منتقل می‌شود.

بنابراین، «ما»ی موصوله جزو بسته‌های صوتی ضعیف و بی‌تکیه قرار می‌گیرد؛ درحالی‌که «ما»ی نافیه، به همراه استفهامیه و تعجبیه جزو بسته‌های صوتی قوی و تکیه‌دار به حساب می‌آید. ازاین‌رو، عده‌ای «ما»ی موصوله را در برابر «ما»ی نافیه، بی‌تکیه می‌دانند؛ تا آنجا که در مقایسه آوایی برخی ساختارهای ترکیبی «ما»، گفته می‌شود که اگر تکیه از «ما» حذف شود، افاده معنای موصول می‌کند؛ مثلاً در آیه ﴿**وَ ما أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حافِظِينَ**﴾(مطففین: ۸۳/ ۳۳)، «ما» نافیه است؛ اما اگر بدون تکیه اجرا شود، شنونده گمان می‌کند که موصوله است و معنا چنین می‌شود: «انّ الذین أرسلوا علیهم هم الحافظین» (ارباب، ۲۰۰۹، ص۳۲).

شواهد متعددی مبنی بر دو سویه‌بودن تفاوت آوایی در این زمینه وجود دارد که لزومی به ذکر همه آنها نیست. به عنوان نمونه، در مواردی که «ما»ی موصول و صله آن، مفعول فعل متعدی واقع شود، اگر بین فعل و فاعل درنگ واقع شود، القای شبهه «ما»ی نافیه می‌کند، هرچند که نقش اجرای تکیه اصلی و قوی در چنین شرایطی از درنگ کم‌تر نیست و آن بدین جهت است که «هرگاه «ما»ی نافیه بر جمله منفی وارد شود، از نظر ترکیب و اعراب به جمله قبل ارتباطی ندارد» (حجازی، ۲۰۰۸، ص۶۸)، این موضوع را در این آیه می‌توان مثال زد: ﴿**يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنا عَوْرَةٌ وَ ما هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِراراً**﴾[1] (احزاب: ۳۳/ ۱۳). جمله «وَ ما هِيَ بِعَوْرَةٍ» از نظر اعراب و ترکیب متعلق به قبل نیست؛ بلکه جمله‌ای مستقل است (حجازی، ۲۰۰۸، ص۶۸)؛ چون «ما»ی نافیه و تکیه قوی همراه با درنگ، این معنا را تقویت می‌کند. تکیه و درنگ در این آیه، از نوع ساختاری و غیر تمایزدهنده است؛ چون سیاق آیه به گونه‌ای است که به هر شکلی ادا شود، القای معنای نادرست نمی‌کند.

در برخی سیاق‌ها، تکیه و درنگ نقش تمایز دهنده داشته و رعایت آن، ضروری‌تر به نظر می‌آید تا از القای معنای نادرست پرهیز شود. در آیه ﴿**لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَ ما عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَ فَلا يَشْكُرُونَ**﴾(یس: ۳۶/ ۳۵) دو گونه متفاوت از ادای «ما» از نظر تکیه و درنگ، معنا را تغییر می‌دهد؛ یکی اینکه سبک آوایی به شکلی اجرا شود که معنای نفی از آن استنباط شود و مراد از نفی، خوردن انسان‌ها از میوه‌هایی است که خود دخالتی در ساخت آن نداشته‌اند. دیگر اینکه سبک آوایی معنا را به سمت موصوله یا مصدریه سوق دهد که مقصود از آن، خوردن میوه‌ها و آنچه از دسترنج آنهاست، بوده باشد. با این تحلیل، تکیه‌ای که بر «ما»ی نافیه وارد می‌شود، با نوع تکیه‌ای که «ما»ی موصوله دارد فرق دارد (احمد سلامه، ۲۰۱۶، ص۷۵). علامه طباطبائی در این آیه، «ما»ی نفی را بر موصول ترجیح داده و می‌گوید: «کلمه «ما» در جمله «وَ ما عَمِلَتْهُ» نافیه است و معنایش این است: تا از میوه آن بخورند، میوه‌ای که دست خود آنان درستش نکرده تا در تدبیر ارزاق شریک ما باشند، بلکه ایجاد میوه و تتمیم تدبیر ارزاق به وسیله آن، از چیزهایی است که مخصوص ماست؛ بدون اینکه از آنها کمکی گرفته باشیم. پس با این حال، چه می‌شود ایشان را که شکرگزاری نمی‌کنند» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج۱۷، ص۱۲۷). موقعیت‌های دیگری از احتمال تشابه معنا ـ آوایی «ما»ی موصوله و نافیه وجود دارد که وجه غالب آنها،

---

۱. می‌گفتند: خانه‌های ما دیوار و حفاظی ندارد، در صورتی که (دروغ می‌گفتند و) خانه‌هاشان بی‌حفاظ نبود و مقصودشان جز فرار (از جبهه جنگ) نبود (الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰، ص۴۱۹).

دستوری و ساختاری است؛ به خصوص آنجا که از نظر متنی و قواعد نحوی، تنها یک وجه دستوری داشته باشد، مثل وقتی که «ما» بعد از «إلّا»ی استثناء قرار می‌گیرد: «إلّا+ ما» که در این حالت همیشه موصوله است (دوسری، ۲۰۰۳، ص۹۷). بنابراین، اجرای نادرست آوایی تکیه در بسیاری از این موارد، صرفاً اختلال آوایی را پررنگ می‌کند و نه اینکه باعث فساد در معنا شود.

۴-۲. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ی نافیه و استفهامیه

از قدیم، اثر تنغیم (آهنگ) در تغییر معنایی نوع «ما»ی نافیه از استفهامیه در میان نحویان به اعتبار سیاق کلام و تقدیرات، مشهود است. در بیت زیر از کمیت اسدی، اختلاف نظر درباره احتمال نافیه یا استفهامیه بودن «ما» با استناد به آهنگ کلام دیده می‌شود که ابن مالک نیز در شواهد حذف همزه به آن استشهاد کرده است:

مَا تَرَى الدّهْرَ قَدْ أَبَادَ مَعَدًّا وَأَبَادَ الْقُرُونَ مِنْ عَهْدِ عَاد[1]

(ابن مالک، ۱۴۱۳، ص ۱۴۷)

جمله «ما تری الدهر»، در اصل به معنای «أ ما تری الدهر؟» که با توجه به خواندن این بیت با آهنگ متوسط، نشان می‌دهد که همزه استفهام در تقدیر است و نوع تنغیم جایگزین آن شده است (سامی عوض، ۲۰۰۶، ص۹۴)؛ درحالی‌که اگر این بیت با آهنگ رو به بالا و تکیه‌ای بلند بر «ما» خوانده شود، جمله خبری است و نفی را القاء می‌کند.

از ویژگی‌های بارز تکیه در «ما»ی نافیه این است که به علت عدم وقوع قطعی فعل، آهنگ پایانی کلام رو به پایین است و برعکس، در جملات پرسشی با «ما»ی استفهامیه، به علت توقع و انتظار وقوع فعلی که هنوز انجام نشده است، آهنگ پایانی کلام رو به بالاست. بنابراین، می‌توان گفت: بر عکس آنچه که در جمله منفی با «ما»ی نافیه از نظر آهنگ در جریان است؛ در «ما»ی استفهامیه، آهنگ کلام از افتان به خیزان است؛ ضمن اینکه ادای «ما»ی نافیه برعکس استفهامیه، با سرعتی بیشتر و همراه با تکیه‌ای قوی‌تر است. با اینکه «ما»ی استفهام می‌تواند به‌طور ضمنی در معنای نفی به‌کار رود؛ ولی به هر حال، از نظر سبک آوایی، تفاوت دقیقی بین نفی صریح و نفی حاصل از استفهام است (مرشدی، ۲۰۱۹، ص۱۷).

شاهد دیگر از این تفاوت آوایی و معنایی در «ما»ی نافیه و استفهامیه، بیت زیر از سموئل بن عادیای یهودی[2] است:

وَمَا ضَرّنَا أَنّا قَلِيلٌ وَجَارُنَا عَزِيزٌ وَجَارُ الْأَكْثَرِينَ ذَلِيلُ[3]

«ما» در این بیت می‌تواند نافیه یا استفهامیه باشد. ظاهر کلام می‌تواند دلالت بر هر دو معنا را داشته باشد؛ اما از نظر گفتار و سبک صوتی، با توجه به نوع آهنگ و تکیه، معنای مورد نظر ظاهر می‌شود. معنای نفی چنین می‌شود: «به ما آسیبی نرساند» و معنای پرسشی: «چه چیزی به ما آسیب می‌رساند؟». در «ما»ی استفهامیه، آهنگ خیزان به افتان است؛ ولی در «ما»ی نافیه، آهنگ با شتابی بیشتر و تکیه‌ای قوی‌تر، بر «ما» جریان دارد.

در شواهد قرآنی چنین به نظر می‌آید که تقدیر همزه استفهام قبل از «ما» توجیهی ندارد، جز اینکه خود «ما» به معنای استفهامیه

۱. آیا نمی‌بینی که روزگار، معدّ بن عدنان (سرکرده عرب) را هلاک کرد؛ همانطور که از زمان عاد، بسیاری از رؤسا و پادشاهان را در طول قرن‌ها به هلاکت رساند؟

۲. شاعر دوران جاهلیت و معاصر با امرؤالقیس است. شهرت وی به خاطر وفای به عهد و امانت‌داری بود و در نزدیکی تیماء قلعه‌ای به نام ابلق داشت.

۳. ترجمه: چه ضرری دارد که ما اندک هستیم؛ درحالی‌که همسایه‌مان عزیز است؟ (ما اهل کرم هستیم و کریمان اندک‌اند)؛ ولی دیگران زیاد هستند و همسایه‌شان در ذلت به سر می‌برند (اهل بخل‌اند و بخیلان فراوان‌اند).

در نظر گرفته شود؛ مانند تعدد معنایی استفهامیه و نافیه‌بودن «ما» در آیه ﴿**ما أَغْنى عَنِّي مالِيَهْ**﴾[۱] (حاقه: ۶۹/ ۲۸) (درویش، ۱۴۱۵، ج۵، ص۲۵۸) و آیه ﴿**ما أَغْنى عَنْهُمْ ما كانُوا يُمَتَّعُونَ**﴾[۲] (شعراء: ۲۶/ ۲۰۷) (آلوسی، ۱۴۱۵، ج۱۰، ص ۱۲۸). در ترجمه آیات قرآن به زبان فارسی، نمونه آیات بالا در معنای نفی ترجمه شده است؛ اما در برخی از آیات دیگر، اختلاف برداشت از تعدد معنایی در ترجمه‌ها دیده می‌شود، مانند آیه ﴿**فَما تُغْنِ النُّذُرُ**﴾[۳] (قمر: ۵۴/ ۵) که در دو معنای استفهامیه و نافیه ترجمه شده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج۹، صص۲۸۱ و ۲۸۳). فراء گوید: «ما» در این آیه می‌تواند نفی باشد، یعنی انذار برایشان سودی ندارد و می‌تواند استفهامیه به معنای «أيّ شيء» باشد، یعنی چه چیزی تو را از انذار بی‌نیاز می‌کند؟ (فراء، ۱۹۸۰، ج۳، ص ۱۰۵).

۴-۳. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ی نافیه و مصدریه

در آیه ﴿**كَما نَسُوا لِقاءَ يَوْمِهِمْ هذا وَ ما كانُوا بِآياتِنا يَجْحَدُونَ**﴾(اعراف: ۷/ ۵۱)، «ما» در هر دو موضع «کما نَسُوا» و «و ما کانُوا» مصدریه است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج۳، ص۳۶۳؛ درویش، ۱۴۱۵، ج۳، ص۳۶۳). «ما»ی مصدریه پایین‌ترین مرتبه تکیه را نسبت به انواع دیگر «ما» در جمله دارد؛ چون به منزله حرف ربطی است که تکیه‌گاه اصلی آن، فعل بوده و تقویت‌کننده معنای فعلی است و این فعل است که نقش اصلی را در افاده معنا بازی می‌کند. «در قسمت اول آیه، اگر «ما» در «کما» تکیه قوی نداشته باشد، تمایز معنایی نخواهد داشت، بلکه فقط اختلال بیانی در نحوه ادا دارد؛ اما در قسمت دوم «وَ ما کانُوا»، اگر «تکیه اصلی در این جمله از «کانُوا» به «ما» منتقل شود، القای «ما»ی نافیه می‌کند و معنای جمله به اشتباه چنین می‌شود: «إنّهم لم يكونوا بآياتنا يجحدون؛ یعنی آنها نشانه‌های ما را منکر نبودند» (ارباب، ۲۰۰۹، ص۲۸). ضمن اینکه درنگ بلند بر پایان جمله «يَوْمِهِمْ هذا» و شروع دوباره از ابتدای «وَ ما كانُوا بِآياتِنا يَجْحَدُونَ»، نافیه‌بودن را تقویت می‌کند (دوسری، ۲۰۰۳، ص۱۱۳). بر عکس در آیه ﴿**وَ قَطَعْنا دابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ ما كانُوا مُؤْمِنِينَ**﴾(اعراف: ۷/ ۷۲)، تکیه اصلی بر «ما» و ضعیف‌تر بر «کانُوا...» اجرا می‌شود تا به درستی افاده نفی کند و در این حالت، «درنگ بلند و توقف بر پایان جمله «بِآياتِنا» این معنا را تکمیل و تقویت می‌کند (دوسری، ۲۰۰۳، ص۱۱۳).

از موارد دیگر تمایز بین نافیه و مصدریه، آیه ﴿**لِتُنْذِرَ قَوْماً ما أُنْذِرَ آباؤُهُمْ فَهُمْ غافِلُونَ**﴾(یس:۳۶/ ۶) است؛ آنجا که «ما» با تکیه اصلی و «أُنْذِرَ» با تکیه ضعیف‌تر اجرا شود؛ یعنی آهنگ کلام با شروع خیزان «ما» و افتان «أُنْذِرَ» شکل بگیرد. در این صورت، «ما» نافیه است و اگر بالعکس باشد، مصدریه تلقی خواهد شد؛ یعنی «لتنذر قوما إنذار آبائهم أي إنذاراً مثل إنذار آبائهم» (دوسری، ۲۰۰۳، ص۱۱۶).

۴-۴. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ی استفهامیه و تعجبیه

از ویژگی‌های مشترک بین «ما»ی استفهامیه و تعجبیه این است که هر دو، در بسته صوتی تکیه‌های بلند قرار می‌گیرد؛ با این تفاوت

---

۱. ترجمه: «مال وی و آنچه را به دست آورده، دردی را از او دوا نکرد» (ترجمه طباطبایی، ۱۳۷۴، ج۲۰، ص۶۶۳). مترجمان ترکیب «ما أَغْنى» را به نفی معنا کرده‌اند؛ اما در ترجمه «مالِيَهْ» در تفسیر المیزان، دو معنای «ما»ی موصوله: «ما + لیه» و «ما» جزئی از ساختار کلمه «مال» در (مال + ی) هر دو لحاظ شده است.

۲. ترجمه در معنای پرسشی: «آیا بهره‌ای که از مال دنیا داشتند، هیچ آنها را از عذاب خواهد رهانید؟) (ترجمه الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰، ص۳۷۶) و ترجمه درمعنای نفی: «آنچه از آن برخوردار می‌شدند، به کارشان نمی‌آید» (ترجمه موسوی گرمارودی، ۱۳۸۴، ص۳۷۶).

۳. ترجمه: «اما هشدار به کار (کافران) نمی‌آید» (ترجمه موسوی گرمارودی، ۱۳۸۴، ص۵۲۸). اغلب مترجمان این آیه را به نفی برگردان کرده‌اند؛ اما برخی دیگر، واژه «ما» را به استفهام ترجمه کرده‌اند؛ مانند ترجمه رهنما: «بیم دهندگان را چه سود (با سرسختی کافران)» (ترجمه رهنما، ۱۳۵۴، ج۴، ص۲۱۹) و مانند ترجمه روض الجنان، عاملی، کشف الاسرار، و نسفی (ر.ک: ترجمه‌های نرم افزار جامع التفاسیر).

که در «ما»ی تعجبیه، علاوه بر ارتفاع تکیه، کشیدن «ما» طولانی‌تر است و منحنی آهنگ در پایان جملات تعجبیه رو به پایین است. در جملات استفهامیه، آهنگ «ما»ی استفهامیه و کلمه بعد از آن، در سطح متوسط و یکسان، و در پایان جمله به جهت انتظار پاسخ، رو به بالاست. در آیه ﴿**وَ ما أَدْراکَ مَا الْعَقَبَةُ**﴾(بلد:۹۰/ ۱۲)، جمله «مَا الْعَقَبَةُ» با اینکه «ما»ی استفهامیه دوباره تکرار شده و باید با «ما»ی اولی در «ما أَدْراکَ» در یک سطح باشد؛ اما به علت استفهامیه بودن ابتدای آیه، منحنی آهنگ جمله در انتهای آیه، یعنی «مَا الْعَقَبَةُ» روبه بالاست و در آیه ﴿**وَ ما أَدْراکَ ما لَيْلَةُ الْقَدْرِ**﴾(قدر:۹۷/ ۲)، توالی دو نوع «ما»ی استفهامیه در این آیه نشان می‌دهد که «ما»ی دوم در «ما لَيْلَةُ الْقَدْرِ»، چون در انتهای جمله استفهامیه قرار گرفته است، کمی با آهنگ خیزان ادا می‌شود.

بنابراین، تفاوت استفهامیه و تعجبیه در مقدار کشش یا تندی و کندی ادای واژه «ما» همراه با اختلاف جزئی در منحنی آهنگ کلام است و بین این دو معنا، به جهت تکیه‌بر بودن و تکیه نسبتاً قوی داشتن، تلازم معنایی وجود دارد؛ یعنی تعدد و تداخل معنایی در سبک و سیاق کلام ایجاد می‌شود؛ حتی اگر ادات استفهام غیر از «ما» باشد؛ مثلاً اگر کسی با تعجب این پرسش را مطرح کند: «کیف یرسُب مثل هذا الطالب؟»؛ چگونه است که مثل چنین دانش‌آموزی مردود شود؟ گوینده این کلام به دنبال پاسخ شنونده بر این پرسش نیست؛ بلکه با شگفتی می‌خواهد بگوید که ردشدن این دانش‌آموز ممتاز را باور ندارد (مرشدی، ۲۰۱۹، ص۱۲).

در شواهد قرآنی، مشابه این معانی در باب تعجب از استفهام دیده می‌شود. در آیه ﴿**قُتِلَ الْإِنْسانُ ما أَكْفَرَه**﴾ (عبس:۸۰/ ۱۷)، واژه «ما» می‌تواند استفهامیه باشد؛ یعنی «چه چیز او را کافر نمود و موجب کفر او شد» (طبرسی، بی‌تا، ج۲۶، ص۳۰۶)؛ ولی تعجب و ابراز شگفتی آن بلیغ‌تر است (ر.ک: طبرسی، بی‌تا، ج۲۶، ص۳۰۶) و مقصود شگفتی از افراط انسان در کفران نعمت‌های خداوند است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج۴، ص ۷۰۳) که در این صورت، معنای آیه چنین می‌شود: «یعنی چه اندازه کفر او سخت و چه اندازه گمراهی او آشکار است» (طبرسی، بی‌تا، ج۲۶، ص ۳۰۵). همچنین، در آیه ﴿**فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ**﴾(بقره: ۲/ ۱۷۵)، دو وجه برای «ما» جایز است: یکی در معنای استفهامیه: «فما الذي صبّرهم على النار؟»؛ یعنی چه چیز آنها را بر آتش جهنم شکیبا کرده است؟ و وجه دیگر در معنای تعجبیه: «فما أجرأهم على النار»؛ یعنی شگفتا چقدر بر آتش جهنم صبر و طاقت دارند (فراء، ۱۹۸۰، ج۱، ص۱۰۳).

۴-۵. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ی استفهامیه و مصدریه

وجه تمایز آوایی تکیه بین «ما»ی مصدریه و استفهامیه در این است که «ما»ی استفهامیه قدرت تکیه بالاتری نسبت به مصدریه دارد؛ به‌گونه‌ای که همیشه «ما»ی مصدریه نسبت به فعل بعد از خود تکیه‌ای ضعیف و نسبت به «ما»ی استفهامیه ضعیف‌تر است. ازاین‌رو، در آیه ﴿**بِما غَفَرَ لي رَبِّي**﴾(یس:۳۶/ ۲۷) اگر تکیه‌ای که بر «ما» وارد می‌شود، قوی‌تر از «غَفَرَ» باشد، استفهامیه خواهد بود؛ اما وقتی تکیه ضعیف‌تر از «غَفَرَ» بر «ما» وارد شود، معنای مصدری خواهد داشت؛ به ویژه اینکه مرتبه «ما»ی مصدریه از سهم تکیه پایین‌تر از سطح متوسط مراتب تکیه است؛ تا آنجا که نسبت به واژگان پیرامونی، بی‌تکیه به شمار می‌رود. البته، «علاوه بر معنای مصدری، وجه موصولی هم برایش در نظر گرفته شده است» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج۸، ص۶۵۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج۴، ص۱۱)؛ ولی بر فرض موصوله‌بودن «ما» از نظر آوایی، بازهم از مرتبه تکیه «ما»ی استفهامیه ضعیف‌تر است و کمی بالاتر از تکیه «ما»ی مصدریه به حساب می‌آید؛ ولی از نظر سطح آهنگ به مانند مصدریه خواهد بود. شایان توجه است، با وجود اینکه «ما»ی استفهامیه به دلیل اضافه‌شدن حرف جر (باء)، از نظر قواعد متنی و نحوی جایز است؛ ولی اسلوبی فصیح به شمار نمی‌آید؛ چون باید با حذف (الف) صورت گیرد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج۴، ص۱۲). با این حال، در برخی ترجمه‌های فارسی، معنای استفهامیه و در مواردی، معنای

موصوله یا مصدریه در نظر گرفته شده است.

۴-۶. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ی موصوله و مصدریه

تکیه بر «ما»ی موصوله نسبت به واژگان پیرامونی کمی ضعیف‌تر است؛ اما نسبت به «ما»ی مصدریه قوی‌تر به شمار می‌آید و «ما»ی مصدریه، نسبت به انواع دیگر «ما»، به مراتب از تکیه‌ای ضعیف‌تر برخوردار است؛ تا آنجا که ممکن است در ظاهر سیاق، بی‌تکیه به حساب آید؛ چون واژه «ما» در ترکیب‌های مصدری برای پیوند نحوی افعال به‌کار رفته و جزئی از فعل تلقی می‌شود و این فعل است که از تکیه اصلی برخوردار خواهد بود.به همین جهت، نغمه آن با شدّت کم‌تر و با تکیه‌ای ضعیف ادا می‌گردد و یا اینکه موج ارتفاع و بلندی تکیه به‌گونه‌ای در کل جمله تقویت می‌شود که «ما»ی مصدریه از کانون توجه خارج می‌شود. مثلاً در آیات ﴿**خالِدينَ فيها ما دامَتِ السَّماواتُ وَ الْأَرْض**﴾(هود: ۱۱/ ۱۰۷) و ﴿**قالُوا يا مُوسى إِنَّا لَنْ نَدْخُلَها أَبَداً ما دامُوا فيها**﴾(مائده: ۱۱۲/ ۲۴)، حتی اگر «ما» مصدریه باشد، فقط در سطح هجا تکیه‌بر است؛ اما در آهنگ کلام و تکیه واژگانی، ممکن است فاقد تکیه به حساب آید. بنابراین، «ما»ی مصدریه نسبت به «ما»ی نافیه، موصوله و تعجبیه، تکیه‌ای به مراتب ضعیف‌تر دارد.

تشخیص مراتب آوایی بین «ما»ی موصوله و مصدریه سخت است؛ بلکه این قواعد نحوی و دلالت‌های معنایی است که می‌تواند تا حدودی به این تمایز آوایی کمک کند. شواهد زیادی از احتمالات دو سویه این معانی وجود دارد که از جمله آنها می‌توان به این مطلب اشاره کرد که «واژه «ما» وقتی بعد از حروف جر قرار می‌گیرد، موصوله است؛ مگر «ما»ی بعد از کاف تشبیه که مصدریه است؛ اما اگر «ما» بعد از حرف جر «باء» قرار گیرد، احتمال موصوله و مصدریه را همزمان دارد، مانند آیات ذیل: ﴿**وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ**﴾(بقره: ۲/ ۳)، ﴿**وَ هُمْ في مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خالِدُونَ**﴾(انبیاء: ۲۱/ ۱۰۲) و ﴿**بِما كانُوا يَفْسُقُونَ**﴾(بقره: ۲/ ۵۹) (دوسری، ۲۰۰۳، ص۹۷). احتمال دو سویه بودن معنا در زمانی که «ما» مفعول واقع شود نیز وجود دارد؛ مانند آیه ﴿**إِنَّا نَعْلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعْلِنُونَ**﴾(یس: ۳۶/ ۷۶) و یا زمانی که مورد قسم واقع شود؛ مانند آیه ﴿**ن وَ الْقَلَمِ وَ ما يَسْطُرُونَ**﴾(قمر: ۵۴/ ۱).

۴-۷. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ی موصوله و شرطیه

سطح آوایی «ما»ی موصوله و شرطیه جزو بسته‌های صوتی متوسط به پایین تعریف شده و از نظر شدّت و ضعف تکیه، قاعده مشخصی برای تفاوت آوایی بین اینها تعریف نشده است؛ اما به‌طور نسبی و بر حسب سیاق و آهنگ کلام، وجوه تمایز دهنده‌ای بین این دو نوع «ما» قابل مشاهده است و به نظر می‌آید که مرتبه تکیه در «ما»ی شرطیه قوی‌تر از «ما»ی موصوله است؛ همچنان که قاعده بر «وجه شرطیه بودن «ما» این است که اولاً: تکیه، ثانوی و غیر اصلی باشد، ثانیاً: تکیه بر «ما» و فعل شرط هم‌سطح باشد. با این حال، بیان این نکته ضروری است که ادای نادرست و یا متفاوت، همیشه باعث تمایز معنایی نمی‌شود؛ چه‌بسا آیاتی که با اجرای نادرست تکیه و آهنگ، صرفاً باعث اختلال در ادا و بلاغت آوایی کلام می‌شود؛ ولی به جهت سبک و سیاق آیه، اختلاف در ادا باعث فساد در معنا نمی‌گردد، مانند آیات ﴿**وَ عُلِّمْتُمْ ما لَمْ تَعْلَمُوا**﴾(انعام: ۶/ ۹۱) و ﴿**وَ كَيْفَ تَصْبِرُ عَلى ما لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً**﴾(کهف: ۱۸/ ۶۸).

اما در آیه ﴿**عَلَّمَ الْإِنْسانَ ما لَمْ يَعْلَمْ**﴾(علق: ۹۶/ ۵) قضیه کمی متفاوت است؛ چون «اگر تکیه اصلی بر «ما» واقع شود، افاده شرط می‌کند و تمایز معنایی ایجاد می‌کند؛ یعنی هرگاه انسان چیزی نداند، خداوند به او می‌آموزد یا به دلیل آنچه که او نمی‌داند، به او می‌آموزد» (ارباب، ۲۰۰۹، ص۳۰). در واقع، با انتقال تکیه از «لَمْ يَعْلَمْ» به «ما» و شکل‌گیری آهنگ هم‌سطح در معنای شرط، به جای آهنگ افتان به خیزان در معنای موصوله، تعلیم انسان، مشروط به ندانسته‌های او خواهد بود ـ یعنی «ما»ی شرطیه ـ که این معنا نادرست و خلاف مراد است، یا اینکه بگوییم، «ما»ی مصدریه است و تعلیم انسان تا زمانی است که او نمی‌دانسته است.

نکته دیگر اینکه از نظر منحنی موج آهنگ، تکیه در «ما»ی شرطیه و فعل شرط در سطح متوسط و یکسان و در انتهای جمله شرط، رو به بالا و در پایان جواب شرط رو به پایین است؛ مثلاً در آیه ﴿**وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوه عِنْدَ اللَّه**﴾(بقره: ۲/ ۱۱۰)، منحنی آهنگ در انتهای جمله شرطیه، یعنی «لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ» تصاعدی است و در «ما + تُقَدِّمُوا» هم‌سطح و در پایان جواب شرط، یعنی «تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّه» نزولی است. بنابراین، موج آهنگ جملات شرطیه به «ما»، افتان ـ افتان ـ خیزان است و در جملات موصوله افتان ـ خیزان ـ افتان است. ضمن اینکه در شرط، «جمله شرطیه معلق است؛ چون جمله ناقص و ناتمام و در انتظار پاسخ جواب شرط است» (بشر، ۲۰۰۳، ص۲۰۶)؛ اما در موصول و صله، جمله با آهنگ افتان، کامل و تمام می‌شود.

سیاق‌های مختلفی در احتمالات دو سویه بودن معانی شرطیه و موصوله وجود دارد؛ ولی موارد تفکیک قطعی‌بودن یکی از این معانی بدون درنظرگرفتن آهنگ گفتار نیز وجود دارد. از جمله این موارد، زمانی است که «ما» همراه با ادات نفی بیاید و این نفی ممکن است در ترکیب‌هایی چون «ما + لم/ ما + لیس/ ما + لا» واقع شود. در ترکیب‌های «ما + لیس» و یا «ما + لا» به هر ترتیبی که ترنم آوایی باشد، موصوله بوده و تمایز معنایی نخواهد داشت؛ اما قاعده صحیح اجرای تکیه بر ادات و فعل نفی بعد از «ما»ی موصوله است که در صورت ادای نادرست آوایی، صرفاً از روان‌بودن کلام ـ و نه معنای آن ـ می‌کاهد؛ مانند آیات ﴿**فَلا تَسْئَلْنِ ما لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْم**﴾(هود: ۱۱/ ۴۶)، ﴿**أَنْ أَقُولَ ما لَيْسَ لي بِحَق**﴾(مائده: ۱۱۲/ ۱۱۶)، ﴿**أَ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ**﴾(یونس: ۱۰/ ۶۸) و ﴿**وَ يَخْلُقُ ما لا تَعْلَمُونَ**﴾(نحل: ۱۶/ ۸).

در این میان، ترکیب آوایی «ما + لم» یکی از مواردی است که ممکن است با اختلاف آوا، تمایز معنایی ایجاد می‌کند. از این ترکیب که حدود ۲۰ مورد در قرآن کریم آمده است، احتمال اینکه «ما» از نظر متنی موصوله یا مصدریه و حتی شرطیه باشد، وجود دارد؛ ولی از نظر آوایی، این تکیه و آهنگ است که تا حدود زیادی تعیین‌کننده معنای «ما» خواهد بود. مبنای تکیه برای تمایز معنایی موصوله یا مصدریه در ترکیبی مثل (ما + لم) این است که تکیه اصلی بر فعل منفی واقع شود و تکیه ضعیف بر «ما»ی موصوله و ضعیف‌تر بر «ما»ی مصدریه اجرا شود؛ با در نظر گرفتن این مطلب که آهنگ جمله در هر دو حالتِ موصوله و مصدریه، افتان به خیزان است.

۴-۸. وجه ممیزی تکیه واژگانی بین «ما»ي موصوله و استفهامیه

یکی از مواردی که تشابه معنایی بین موصول و استفهام در «ما» ایجاد می‌شود، جملاتی است که «ما» بین دو فعل قرار بگیرد که فعل قبل از آن دلالت بر علم، فهم و نظر داشته باشد که در این صورت، اراده هر دو معنا جایز است؛ مانند آیات ﴿**قالَ هَلْ عَلِمْتُمْ ما فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَ أَخيه**﴾(یوسف:۱۲/ ۸۹)، ﴿**وَ ما أَدْري ما يُفْعَلُ بي وَ لا بِكُمْ**﴾(احقاف: ۴۶/ ۹) و ﴿**وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ ما قَدَّمَتْ لِغَدٍ**﴾(حشر: ۵۹/ ۱۸) (نک. دوسری، ۲۰۰۳، ص۹۸). البته، لازم است گفته شود که همیشه بعد از افعال ادراکی این تعدد معنایی محتمل نیست؛ مانند آیه ﴿**قالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ ما جِئْنا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَ ما كُنَّا سارِقِينَ**﴾(یوسف: ۱۲/ ۷۳) که «ما» در آن قطعا نافیه است و هیچ‌کدام از معانی موصول یا استفهام را افاده نمی‌کند. وجه تمایز آوایی بین «ما»ی موصوله و استفهامیه در این است که تکیه بر «ما»ی موصول ضعیف‌تر از تکیه بر صله آن است؛ درحالی‌که تکیه بر استفهام قوی‌تر از کلمه بعد از آن است و منحنی آهنگ کلام در جمله استفهامیه تصاعدی است و در جمله موصوله نزولی است.

نتیجه‌گیری

ـ تکیه واژگانی در زبان عربی همیشه ارزش واجی ندارد؛ بلکه ممکن است فقط ارزش آوایی و کمالی در روان‌سازی زنجیره گفتار داشته باشد؛ مانند سیاقی که دلالت بر قطعی‌بودن «ما»ی موصوله و عدم احتمال شرطیه را دارد و آن زمانی است که «ما» همراه با ادات نفی بیاید.

ـ مراتب تکیه واژگانی «ما» نسبت به سیاق آوایی گفتار رتبه‌بندی شده و امری نسبی به حساب می‌آید؛ چون ممکن است گونه‌هایی از «ما» مثل شرطیه یا موصوله یا مصدریه در ساختار جمله، نسبت به واژگان پیرامونی، تکیه‌دار یا بی‌تکیه تلقی شوند.

ـ وجه ممیزی تکیه واژگانی باعث می‌شود که گاهی معانی دو سویه یا چند سویه از واژه «ما» القا کند. ضمن اینکه مؤلفه‌های دیگری چون تکیه هجایی، مقدار طول و کشش و نوع درنگ و منحنی آهنگ این نوع تمایزهای معنایی را قوت می‌بخشد.

ـ انواع مختلف واژه «ما» در دو بسته صوتی اصلی و فرعی رتبه‌بندی می‌شود که بسته اصلی به ترتیب برجستگی صدا شامل «ما»ی نافیه، تعجبیه و استفهامیه می‌شود و گونه‌های دیگر «ما» جزو بسته صوتی فرعی و بدون تکیه به شمار می‌رود.

ـ سطح آوایی «ما»ی موصوله و شرطیه و مصدریه جزو بسته‌های صوتی فرعی و متوسط به پایین تعریف شده و قاعده مشخصی برای تفاوت آوایی بین اینها تعریف نشده است؛ جز اینکه به‌طور نسبی و برحسب سیاق و آهنگ کلام به نظر می‌آید که مرتبه تکیه در «ما»ی شرطیه قوی‌تر از «ما»ی موصوله است. همچنین، مرتبه «ما»ی موصوله و مصدریه نسبت به واژگان پیرامونی ضعیف‌تر است؛ با این حال، به نسبت سیاق، مرتبه «ما»ی موصوله قوی‌تر از مصدریه به شمار می‌آید.

ـ تکیه واژگانی بستری گسترده دارد و به‌طور قطع موجب توسعه معنایی است؛ ولی قاعده‌مندسازی آن، نیاز به پژوهش‌های بیشتر و دقیق‌تری دارد و آنچه در این پژوهش به نگارش درآمد، بخش کوچکی از بازخوانی تجربیات گذشته است.

منابع و مآخذ

ـ قرآن کریم. ترجمه: زین العابدین رهنما. (۱۳۵۴). سازمان اوقاف.

ـ قرآن کریم. ترجمه: علی موسوی گرمارودی. (۱۳۸۴). قدیانی.

ـ قرآن کریم. ترجمه: محمدحسین طباطبایی. (۱۳۷۴). دفتر انتشارات اسلامی.

ـ قرآن کریم. ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای. (۱۳۸۰). فاطمة الزهراء.

آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثاني. تحقيق: علی عبدالباری عطیه، دار الكتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون.

ابن مالک، محمد بن عبد الله. (۱۴۱۳). شواهد التوضيح والتحقيق لمشكلات الجامع الصحيح. تحقيق: طه محسن، مكتبة ابن تيمية.

احمد مختار. (۱۴۱۸). دراسة الصوت اللغوی. عالم الكتب.

ارباب، سیدحسن. (۲۰۰۹). النبر في القرآن الكريم. مجلة دراسات دعوية، العدد۱۷.

ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱). تهذيب اللغة. دار إحياء التراث العربی.

جنادبة، احمد سلامة. (۲۰۱٦). نبر الاسم الجامد والمشتق دراسة فيزيائية نطقيّة. دار الجنان.

حجازی، احمد عارف. (۲۰۰۸). الوقف والابتداء في ضوء علم اللسانيات الحديثة. دار فرحة.

حسان، تمام. (۱۹۹۰). مناهج البحث في اللغة. مكتبة الانجلو المصرية.

حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵). تفسیر نور الثقلین. تصحیح: هاشم رسولی، اسماعیلیان.

خزاعی‌فر، علی (۱۳۸۳). تکیه جمله در جمله ساده فارسی. نشریه نامه فرهنگستان، ۶(۲۴)، ۳۰-۴۷.

خولی، محمد علی. (۱۹۹۰). الاصوات اللغوية (النظام الصوتي للغة العربية). دار الفلاح.

درویش، محی‌الدین. (۱۴۱۵). اعراب القرآن الكريم و بيانه. الارشاد.

دوسری، ابراهیم بن سعید. (۲۰۰۳). اصول ما في القرآن الكريم مع دراسة تطبيقية على سورة يس. المجلة العلمية لجامعة الملک فيصل (العلوم الانسانية والادارية)، ۴(۱)، ۱۴۶-۹۱.

رهنما، زین العابدین. (۱۳۵۴). قرآن مجید با ترجمه و جمع‌آوری تفسیر. سازمان اوقاف.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأقاويل فی وجوه التأويل. تصحيح: مصطفی حسين احمد، دار الكتاب العربی.

طباطبایی، سیدمحمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. مترجم: محمدباقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان في تفسیر القرآن. تصحیح: فضل‌الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، ناصر خسرو.

طبرسی، فضل بن حسن. (بی‌تا). ترجمه تفسیر مجمع البیان. مترجم: نوری همدانی و همکاران، فراهانی.

عبد الرحمن ایوب. (۱۹۶۸). اصوات اللغة. مطبعة الکیلانی.

غامدی، علی سعد. (۱۴۳۰). تیسیر العلي العظیم في أداء ماءات القرآن الکریم. ۳صفحات، باب رُتبة الصوت عند أداء ماءات القرآن. نسخه برخط: https:// / quran-uni.com/ wp-content/ uploads/ qs/ quran-sciences/ qs-books/ AFpH5Rp4.pdf

سامی عوض، و عادل علی نعامة. (۲۰۰۶). دور التنغیم في تحدید معنی الجملة العربیة. مجلة جامعة تشرین للدراسات و البحوث العلمیة، سلسلة الآداب والعلوم الإنسانیة المجلد (۲۸) العدد ۱، صص۸۷-۱۰۹.

غانم قدوری حمد. (۱۴۲۵). مدخل الی علم اصوات العربیة. دار عمار.

فادیة فاروق، عبد العزیز. (۲۰۱۷). الاستغراق الزمنی للأصوات واثره في تشکیل اللغة و ادراکها. الدوریات المصریة، ۶(۱)، ۲۰۳-۲۴۰.

فراء، یحیی بن زیاد. (۱۹۸۰). معانی القرآن. تحقیق: محمد علی نجار و احمد یوسف نجاتی، الهیئة المصریة العامة للکتاب.

فرع شیرازی. سید حیدر (۱۴۰۱). قدرت تکیه هجایی در تغییر معانی واژگانی قرآن کریم. آموزه‌های قرآنی، ۱۹(۳۵)، ۱۹۳-۲۱۶. https://doi.org/10.30513/qd.2021.1729.1354

فلاح، ابراهیم و شفیع‌پور، سجاد. (۱۳۹۴). کاربرد شناسی نشانه‌های آوایی در نظام معنایی قرآن (تحلیل موردی سوره مرسلات). پژوهش‌های قرآنی در ادبیات، ۲(۳)، ۴۱-۶۳.

کمال بشر. (۲۰۰۳). فن الکلام. دار غریب.

گرمارودی، علی. (۱۳۸۴). ترجمه قرآن (گرمارودی). قدیانی.

مرشدی، بدر عبد العزیز مجر. (۱۴۴۰). أثر التنغیم في توجیه معنی «ما». مجلة الآداب، ۳۱(۱)، ۳-۲۴.

یوسف الخلیفه، ابوبکر. (۱۳۹۲). أصوات القرآن کیف نتعلّمها ونعلّمها. مکتبة الفکر الاسلامی.

References

The Holy Qur'an. Translated by Zeyn al-Abedin Rahnama. (1975). Endowments Organization. [In Persian]

The Holy Qur'an. Translated by Ali Mousavi Garmaroudi. (2005). Qadyani. [In Persian]

The Holy Qur'an. Translated by Muhammad-Hossein Tabatabaei. (1995). Islamic Publications Office. [In Persian]

The Holy Qur'an. Translated by Mehdi Elahi Qomshe'i. (2001). Fatemeh al-Zahra. [In Persian]

Abd al-Rahman Ayyub. (1968). *Aswat al-Lughah*. Al-Kilani Press. [In Arabic]

Ahmad Mukhtar. (1997). *Dirasat al-Sawt al-Lughawi*. Alam al-Kutub. [In Arabic]

Alousi, Mahmoud ibn Abdullah. (1995). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azim wa al-Sab' al-Mathani*. Edited by Ali Abd al-Bari Atiyya. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Muhammad Ali Baydoun Publications. [In Arabic]

Arbab, Seyyed Hassan. (2009). Al-Nabr fi al-Qur'an al-Karim. *Majallat Dirasat Da'awiyyah*, No. 17. [In Arabic]

Azhari, Muhammad ibn Ahmad. (2000). *Tahdhib al-Lughah*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]

Darwish, Muhyi al-Din. (1995). *I'rab al-Qur'an al-Karim wa Bayanuhu*. Al-Irshad. [In Arabic]

Dosari, Ibrahim ibn Saeed. (2003). Principles of What Is in the Holy Qur'an with an Applied Study of Surah Ya-Sin. *Scientific Journal of King Faisal University (Humanities and Administrative Sciences)*, 4(1), 91-146. [In Arabic]

Fadiyah Farouk Abd al-Aziz. (2017). The Temporal Duration of Sounds and Its Effect on Language Formation and Perception. *Egyptian Periodicals*, 6(1), 203-240. [In Arabic]

Fallah, Ibrahim, and Shafi'pour, Sajjad. (2015). The Pragmatics of Phonetic Signs in the Semantic System of the Qur'an: A Case Study of Surah Al-Mursalat. *Qur'anic Studies in Literature*, 2(3), 41-63. [In Persian]

Fara' Shirazi, Seyyed Heydar. (2022). The Power of Syllabic Stress in Changing the Lexical Meanings of the Holy Qur'an. *Qur'anic Teachings*, 19(35), 193-216. [In Persian] https://doi.org/10.30513/qd.2021.1729.1354

Farra', Yahya ibn Ziyad. (1980). *Ma'ani al-Qur'an*. Edited by Muhammad Ali Najjar and Ahmad Yusuf Najati. Egyptian General Book Organization. [In Arabic]

Ghanem Qadouri Hamad. (2004). *Madkhal ila Ilm Aswat al-Arabiyyah*. Dar Ammar. [In Arabic]

Ghamidi, Ali Saad. (2010). *Taysir al-Ali al-Azim fi Ada' Ma'at al-Qur'an al-Karim*. 3 pages, "The Rank of Sound in the Performance of the Ma'at of the Qur'an". Online version: https://quran-uni.com/wp-content/uploads/qs/quran-sciences/qs-books/AFpH5Rp4.pdf [In Arabic]

Hassan, Tammam. (1990). *Manahij al-Bahth fi al-Lughah*. Maktabat al-Anjlo al-Misriyyah. [In Arabic]

Hijazi, Ahmad Arif. (2008). *Al-Waqf wa al-Ibtida' fi Daw' Ilm al-Lisaniyyat al-Hadithah*. Dar Farhah. [In Arabic]

Huwayzi, Abd Ali ibn Jumu'ah. (1995). *Tafsir Nur al-Thaqalayn*. Edited by Hashim Rasouli. Isma'iliyan. [In Arabic]

Ibn Malik, Muhammad ibn Abdullah. (1992). *Shawahid al-Tawdih wa al-Tahqiq li-Mushkilat al-Jami' al-Sahih*. Edited by Taha Muhsin. Maktabat Ibn Taymiyyah. [In Arabic]

Janadibah, Ahmad Salamah. (2016). *Nabr al-Ism al-Jamid wa al-Mushtaqq: Dirasah Fiziya'iyyah Nutqiyyah*. Dar al-Jinan. [In Arabic]

Kamal Bishr. (2003). *Fann al-Kalam*. Dar Gharib. [In Arabic]

Khawli, Muhammad Ali. (1990). *Al-Aswat al-Lughawiyyah (Al-Nizam al-Sawti lil-Lughah al-Arabiyyah)*. Dar al-Falah. [In Arabic]

Khazaei Far, Ali. (2004). Sentence Stress in Simple Persian Sentences. *Nameh-ye Farhangestan*, 6(24), 30-47. [In Persian]

Morshedi, Badr Abd al-Aziz Majar. (2019). The Effect of Intonation on Directing the Meaning of 'Ma'. *Journal of Arts*, 31(1), 3-24. [In Arabic]

Sami Awad and Adel Ali Na'amah. (2006). The Role of Intonation in Determining the Meaning of the Arabic Sentence. *Tishreen University Journal for Studies and Scientific Research*, Series of Arts and Humanities, 28(1), 87-109. [In Arabic]

Tabarsi, Fazl ibn Hassan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Edited by Fazlullah Yazdi Tabatabaei and Hashim Rasouli. Naser Khosrow. [In Arabic]

Tabarsi, Fazl ibn Hassan. (n.d.). *Translation of Tafsir Majma' al-Bayan*. By Nouri Hamedani et al. Farahani. [In Persian]

Tabatabaei, Seyyed Muhammad Hossein. (1995). T*ranslation of Tafsir al-Mizan*. By Muhammad-Baqer Mousavi Hamedani. Islamic Publications Office. [In Persian]

Yusuf al-Khalifah, Abu Bakr. (2013). *Aswat al-Qur'an: Kayfa Nata'allamuha wa Nu'allimuha*. Maktabat al-Fikr al-Islami. [In Arabic]

Zamakhshari, Mahmoud ibn Umar. (1987). *Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil wa 'Uyun al-Aqawil fi Wujuh al-Ta'wil*. Edited by Mustafa Hussein Ahmad. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]